

IZMEĐU MULTIPLIKACIJE I FRAGMENTACIJE: ŠIRENJE ANTIRATNIH INICIJATIVA U SRBIJI I HRVATSKOJ 1990-IH GODINA

Bojan Bilić *

UDK: 316.64(497.11)(497.5)“199”
327.36(497.11)(497.5)“199”
172.4(497.11)(497.5)“199”

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 11.XI.2012.

Prihvaćeno: 1.II.2013.

Sažetak

Ovaj rad analizira širenje antiratnih inicijativa u Srbiji i Hrvatskoj neposredno prije i u toku ratova za jugoslavensko naslijeđe. Prateći skoro istovremeno pojavljivanje dvije primarne antiratne organizacije koje su djelovale u Beogradu i Zagrebu, članak nudi jedno moguće objašnjenje načina na koje su iz njih proizašli kako epizodni, tako i dugotrajniji oblici suprotstavljanja politici ratobornog nacionalizma u ove dvije postjugoslavenske države. Antiratna kampanja Hrvatske je od samog osnivanja djelovala kao posrednik, potičući multiplikaciju civilnih pothvata. S druge strane, beogradski Centar za antiratnu akciju karakterizirale su ideološke, profesionalne i osobne podjele koje su uzrokovale relativno brzu fragmentaciju antiratnih aktivnosti. Osvjetljam razloge odgovorne za različite obrasce širenja antiratnih inicijativa na postjugoslavenskom prostoru, smještajući ih u kontekst društveno-historijskih procesa dužeg trajanja i različitih aktivističkih tradicija koje su njima uvjetovane. Također, tvrdim da su razvojne putanje najranijih antiratnih pothvata u Srbiji i Hrvatskoj ključne za razumijevanje načina na koje su se formirale nacionalno ograničene NGO sfere u ove dvije postjugoslavenske zemlje.

Ključne riječi: antiratne inicijative, Hrvatska, Srbija, multiplikacija, fragmentacija

* Bojan Bilić (bojan.bilic.09@alumni.ucl.ac.uk) je postdoktorand na Centralnoeuropskom sveučilištu u Budimpešti.

UVOD

Pozivajući se na noviju teorijsku paradigmu poznatu pod nazivom *dinamika suprotstavljanja*,¹ koju su formulirali McAdam i suradnici 2004. godine (McAdam et al., 2004.), ovaj rad prati razvoj dvije primarne antiratne organizacije koje su se pojavile u Beogradu (Centar za antiratnu akciju) i Zagrebu (Antiratna kampanja Hrvatske) na samom početku ratnog konflikta 1990-ih godina. Mada su ubrzo po osnivanju izgubile federalni okvir u kojemu su prvobitno planirale svoje aktivnosti, obje organizacije su djelovale kao „rasadnik“ iz kojega su proizašli kako epizodni, tako i dugotrajniji oblici suprotstavljanja politici ratobornog nacionalizma. Iako bi na prvi pogled moglo izgledati da su obrasci širenja ovih organizacija identični, moja analiza ih postavlja u kontekst društveno-historijskih procesa dužeg trajanja i pokazuje da su se mehanizmi odgovorni za unutarnju dinamiku aktivističkih grupa kombinirali na različite načine, pa su proizveli i bitno drugačije efekte širenja antiratnih inicijativa.

Proučavanje mehanizama rasta antiratnih pothvata i njihovo smještanje u komparativnu perspektivu značajno je iz nekoliko razloga: pored općeg metodološkog mjesta da usporedna istraživanja proizvode bogatije i dinamičnije znanje, priznavanje i rekonstruiranje antiratnih inicijativa u komparativnom kontekstu važno je stoga što prekoračuje granice nacionalne pripadnosti i ukazuje na raznorodnost jugoslavenske političke scene početkom 1990-ih godina. Ispitivanje takvog angažmana naglašava prisustvo antinacionalističkih i u dobroj mjeri (kon)federalno orijentiranih političkih alternativa koje se lako gube u nedovoljno sofisticiranim – i ponekad nedobronamjernim – teorijskim obradama dezintegracije Jugoslavije (Bilić, 2012.). Također, fokus na Srbiju i Hrvatsku je bitan, ne samo zbog njihovog statusa centralnih republika jugoslavenske federacije, u kojima se historijski i artikulirala ideja jugoslavenstva, već prvenstveno zbog činjenice da su ove dvije zemlje u zapadnoj sociološkoj literaturi postale jedna vrsta *epistemološkog para* koji predstavlja „paradigmatski primjer etničkog konflikta“ (Gagnon, 2004., str. xix). Utoliko je značajnije podrivati ideju nacionalnog (odnosno nacionalističkog) konsenzusa, osvjetljavajući antiratne alternative koje su u obje zemlje postojale kako prije, tako i u toku trajanja ratnih sukoba.

Tu je, međutim, podjednako važno izbjeći zamku heroizacije civilnog djelovanja u teškim uvjetima. Kritičkim se pristupom pojavama društvene „marginalnosti“ ukazuje poštovanje, zato što se na taj način objašnjava širi kontekst u kojem nastaju, što je praksa koja umanjuje njihovu neobičnost. Uostalom i Donna Haraway (Haraway, 1988.: 584) kaže da:

¹ Dinamika suprotstavljanja ovdje se koristi kao prijevod engleske sintagme *dynamics of contention*. Treba imati u vidu da imenica *contention* dolazi od glagola *to contest* što znači osporiti, izazvati, boriti se, pa je *contention* spor, prepirka, svađa ili takmičenje. Moglo bi se, dakle, reći i dinamika osporavanja što bi bilo u bliskoj vezi s činjenicom da vaninstitucionalni oblici političkog organiziranja najčešće osporavaju pokrete vlasti. U nastavku ovog teksta detaljnije ću se pozabaviti konceptualnim odklonom od pojma društveni pokret prema pojmu društveno suprotstavljanje/osporavanje.

pozicije potlačenih nisu izuzete iz kritičkog preispitivanja, dekodiranja, dekonstrukcije i interpretacije, odnosno iz kako semioloških, tako i hermeneutičkih metoda kritičke provjere. Pozicije potlačenih nisu „nevine“ pozicije. Naprotiv, prednost im se daje upravo zato što je, po pravilu, najmanje vjerojatno da će dozvoliti negaciju kritičkog i interpretativnog jezgra svakog znanja. Takve su pozicije svjesne mogućih načina negiranja kroz represiju, zaborav i činove nestajanja.

S obzirom na činjenicu da je rat najnasilnija društvena pojava koja se često želi uspostaviti kao nova nulta točka u historiji jednog društva, razvojne putanje najranijih antiratnih inicijativa ključne su za razumijevanje načina na koje se formiraju sfere vaninstitucionalnog civilno-političkog organiziranja u poslijeratnom periodu. Konture tih sfera bolje se ocrtavaju u onim istraživanjima koja napuštaju široko rasprostranjeni metodološki okvir nacije-države.²

Štoviše, ispitivanje mehanizama širenja aktivističkih grupa, njihovih interakcija, fragmentacija i multiplikacija, podcrtava odnose zavisnosti koji postoje među različitim aspektima civilno-političkog djelovanja. Drugim riječima, ovakav pristup nadilazi donekle psihologističku orijentaciju na pojedinačnog aktera koja je karakterizirala klasičnu istraživačku agendu u oblasti teorije društvenih pokreta. Proučavanje procesa odgovornih za rast aktivizma uzima u obzir Meluccijevu (Melucci, 1992.) tvrdnju da jedinstvo društvenog pokreta nije jednostavna empirijska činjenica, već zdravorazumska opservacija koju je potrebno podvrgnuti sociološkoj analizi.³ Kolektivni pothvati koje u svojstvu promatrača društvenih pojava najčešće opažamo kao proizvode homogene grupe aktera vođenih određenom ideologijom u jednom vremenskom trenutku, ustvari su samo „snimci“ neprekidnih procesa pregovaranja, polarizacije i suradnje koji su u odnosu međusobne ovisnosti. Takvu bi društvenu aktivnost trebalo razumjeti kao „polje značenja i orijentacija konstruiranih kroz društvene odnose koji imaju svoje resurse i ograničenja“ (Melucci, 1992.: 247). Zanimljivo je, u tom smislu, zapaziti da Stubbs (Stubbs, 2010.: 6) tvrdi da je ispitivanje kompleksnog fenomena (post)jugoslavenskog antiratnog organiziranja slično pokušaju da se trodimenzionalni predmet projicira u dvodimenzionalnu ravan, što je proces u kojemu se neizbježno gube neki važni aspekti proučavane pojave. Ovaj autor kaže:

Pokušati opisati i analizirati izgradnju mira na post-jugoslavenskim prostorima od 1991. godine do danas je gotovo kao pokušati prikazati raznovrstan i dinamičan krajolik u seriji crno-bijelih fotografija. Neke će bitne značajke, pa čak i

² Kako bih odgovorio na pitanje na koji su se način razvijale i širile antiratne aktivističke scene u Srbiji i Hrvatskoj, pozivam se na empirijski korpus prikupljen putem intervjua s aktivistima/aktivisticama, kao i na dokumentarni materijal (novine, časopisi, NGO publikacije, proglosti i slično). Moj uzorak čini 60 aktivista i aktivistica iz, uglavnom, Beograda i Zagreba, ali i iz manjih mjesta u obje zemlje u kojima je bilo antiratnog angažmana (Osijek, Pančevo, Bačka Palanka...). Broj ispitanika/ispitanica se uvećavao po *snowball* principu, dakle tako što je svatko od njih predlagao druge osobe kao potencijalne izvore informacija. Prikupljanje najvećeg dijela podataka obavljeno je između siječnja i srpnja 2010. godine, a intervjui su trajali između 40 minuta i 3 sata.

³ Videti, također, Bilić (2011a).

ljepota, možda biti uhvaćene, no vrlo vjerojatno na račun bogatstva, kompleksnosti i svakako širokog spektra boja. Takve fotografije ne mogu biti ništa više do selektivne memorije koje govore možda jednako o fotografu kao i o samom krajoliku. Postoji rizik da se ignorira i smatra nebitnim ono što drugi mogu vidjeti i razumjeti kao ono ključno.

Iako se fokusiram na Centar za antiratnu akciju i Antiratnu kampanju Hrvatske kao začetnike ciklusa antiratnog protesta – koje Tarrow (Tarrow, 1998.: 77) naziva *early risers* – to ne znači da smatram da su se ove inicijative pojavile u političkom vakuumu ili da su, pak, jedini predstavnici antiratnog stava u svojim republikama. Mada jugoslavenski režim nije poticao vanpartijsko političko djelovanje, Jugoslavija je svakako bila pluralnije i liberalnije društvo u odnosu na druge istočnoeuropske države pod jačim sovjetskim utjecajem. Činjenica da se mnogo političkih organizacija i partija, od jednog do drugog ekstrema političkog spektra, pojavilo krajem 1980-ih godina prošlog stoljeća, pokazuje koliko je političke konfliktualnosti postojalo ispod legislativne površine. U isto vrijeme, u vidno destabiliziranoj i ekonomski oslabljenoj Jugoslaviji, javljaju se vaninstitucionalni naponi da se pacificira politička situacija i izbjegne ratni konflikt čiji su se obrisi i agresivni potencijal već nazirali. Takvi pot-hvati bili su, primjerice, Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI), Reformska stranka Ante Markovića ili Evropski pokret u Jugoslaviji – pri čemu se svi mogu smatrati važnim „prethodnicama“ antiratnog angažmana.⁴ Ovakve inicijative čekaju veću pažnju društvenih znanstvenika/znanstvenica koja se u međuvremenu preorijentirala s federalnog na republički/nacionalni nivo.

Bitna politička promjena koja vodi širenju političkih mogućnosti (*political opportunities*) – kakva je, primjerice, uvođenje stranačkog pluralizma ili prijetnja ratnog sukoba – reaktivira uspavane društvene mreže, čini ih vidljivima i društveno relevantnima. U tom smislu, jugoslavenske antiratne inicijative su veoma blisko povezane s feminističkim i ekološkim grupama koje su postojale na jugoslavenskom teritoriju, pri čemu se politički razvoj dobrog dijela njihovog članstva može pratiti sve do studentskih protesta 1968. godine (Bonfiglioli, 2008.; Bilić, 2012.; Oštrić, 1992.). Iako se broj studija (post)jugoslavenskog antiratnog aktivizma u posljednje vrijeme uvećao, ovim radovima i dalje nedostaje bolje artikulirana teorijska perspektiva. U onim slučajevima koji računaju na empirijsku supstancu, geografski zahvat obično nije dovoljno širok kako bi se ovaj fenomen shvatio u cjelini svojih kompleksnih vektora suradnje, otpora i tenzija. Rijetko se uspostavlja teorijska veza s konceptualnim naslijeđem suvremene političke sociologije društvenih pokreta (Dvornik, 2009.; Fridman, 2011.; Pešić, 1992.; Šušak, 1996.). Kada se, pak, takav sociološki pristup označava kao adekvatan, ne pokazuje se koliko je relevantan za epizode civilnog angažmana u (post)jugoslavenskom političkom kontekstu ili se ne primjenjuje na

⁴ Pored Antiratne kampanje, u Hrvatskoj su postojala još najmanje četiri „izvora“ aktivnosti usmjerene prema zaštiti ljudskih prava početkom 1990-ih godina prošlog stoljeća. Među njima su Hrvatski helsinški odbor, Građanski odbor za ljudska prava, Pokret za mir i nenasilje u Rijeci, kao i Centar za mir, nenasilje i ljudska prava u Osijeku. Grupe u Rijeci i Osijeku su po osnivanju postale dio ARK mreže.

sferu antiratnog aktivizma (Dević, 1997.; Tomić i Atanacković, 2009.). Ana Dević (2008., *online*) tvrdi da je:

deficit lokalne feminističke analize rata i nacionalizma u izvjesnoj mjeri kompenziran širenjem antiratnog aktivizma koji su vodile ženske grupe u svim jugoslavenskim republikama od početka 1990-ih. I one same tek treba da postanu predmet detaljne transnacionalne analize iz perspektive društvenih pokreta i/ili feminističke sociologije.

Ovaj članak sistematski pristupa (post)jugoslavenskom antiratnom angažmanu iz ugla „zapadnih“ teorija društvenih pokreta. U tom smislu predstavlja doprinos narastajućem empirijskom korpusu koji bi trebao omogućiti (post)jugoslavenskom antiratnom aktivizmu da zauzme odgovarajuće mjesto u sociološkim interpretacijama raspada Jugoslavije. Važno je istaknuti činjenicu da istraživanje (post)jugoslavenskog antiratnog angažmana ne relativizira argumente nacionalizma i ne negira njihov primat u objašnjavanju propasti jugoslavenske federacije. Naprotiv, proučavanje antiratnih pothvata dopunjava autoritativno, ali ponekad jednostrano društvenoznanstveno bavljenje nacionalizmima, time što se suprotstavlja determinizmu historijskih procesa i usmjerava našu pažnju na jugoslavenske političke alternative kao važne, ali zanemarene, dijelove složenog mozaika dezintegracije Jugoslavije.

ANALIZA

Hrvatska

Antiratna kampanja Hrvatske, osnovana u ljeto 1991. godine, u izvjesnom je smislu nastavila tradiciju aktivističke grupe Svarun koja je u Zagrebu nastala 1986. (Bilić, 2012.). Ova se skupina definirala kao Radna grupa za ekološke, pacifističke, feminističke i duhovne inicijative i predstavljala je točku okupljanja mlađe (post-1968.) generacije hrvatskih političkih aktivista/aktivistica koji su u to vrijeme bili studenti zagrebačkog sveučilišta. Posebno je za kasniju djelatnost Antiratne kampanje značajna činjenica da je jedna od Svarunovih najvažnijih aktivnosti bila promocija ideje o prigovoru savjesti kao ljudskom pravu.⁵ Svarun nije bio formalno registriran, ali je djelovao u politički nestabilnom kontekstu u kojemu se erozija partijskog ideološkog monopola sve više osjećala, što su aktivisti/aktivistice iskoristili za svoj angažman,

⁵ Inzistiranje na prigovoru savjesti u toku 1980-ih godina prošlog stoljeća smatralo se prijateljom državi i Jugoslavenskoj narodnoj armiji. Aktivisti i aktivistice su objavili letak u kojemu je, između ostalog, stajalo (kako je citirano u Oštrić, 1992./2010.: 37): „Ljudi koji zbog svojih vjerskih, humanističkih ili filozofsko-političkih uvjerenja ne žele i ne mogu nositi oružje niti služiti vojni rok, kažnjavaju se zatvorom od jedne do deset godina. Nakon izlaska slijedi ponovni poziv u vojsku i – ponovno zatvor; to se može ponavljati do tridesete godine života. (...) Smatramo da bi rad tih mladića u zdravstvenim, socijalnim i sličnim ustanovama – tzv. civilna služba, koja postoji u mnogim zemljama – bio korisniji za sve, a o humanosti da i ne govorimo“.

ne napuštajući pritom osnovne socijalističke vrijednosti.⁶Svarun se ugasio početkom 1989. godine zbog promjene političkih okolnosti.Tada su neki članovi grupe formirali Zelenu akciju 1990. i uspjeli učiu lokalnu (gradsku) skupštinu na nezavisnoj listi. Zelena akcija je 4. srpnja 1991. godine izdala proglas pod nazivom *Sprječimo rat* kojim je pokrenula Antiratnu kampanju.⁷

Od samog osnivanja, Antiratna kampanja Hrvatske je namjeravala koordinirati veći broj organizacijski različitih formi antiratnog djelovanja širom zemlje. Upravo je zbog toga prvobitno ime ove inicijative i bilo Odbor antiratne kampanje. U tom smislu, jedna od osnivačica ove inicijative kaže:

Antiratna je bila inkubator u kojoj je u najgoroj fazi ostalo manje od 20 ljudi, a kroz godine je zapravo narasla u mrežu od više od 20 organizacija kakve su Žene žrtve rata, Zamir, Suncokret, Centar za mirovne studije...koje danas postoje, imaju svoj identitet, autonomiju, registrirane su kao pravne osobe...neka vrsta dodatne zadaće Antiratne osim promocije nenasilja, komunikacije, komuniciranja u sukobu je bila i stvaranje prostora u kome mogu nastati te nove organizacije...na primjer, iz tog Centra za žene žrtve rata su nastale skoro sve ženske organizacije, pa i one izvan Zagreba, jer smo mi znale da treba decentralizirati i slali i novce u Istru, Knin, Slavoniju...sve je to kretalo iz jedne te iste inicijative...⁸

Broj aktivista i aktivistica u Kampanji se u toku ratnog konflikta mijenjao, opadajući u jednom trenutku i na „manje od 20 ljudi“. Ipak, od početka rada, Kampanja je artikulirala cilj *decentralizacije* aktivističkog angažmana, pružanja podrške grupama koje su djelovale u glavnom gradu ili izvan njega, odnosno stvaranja infrastrukture koja bi te aktivnosti omogućila. U tom smislu, za ARK je bio veoma važan kontakt s Centrom za mir, nenasilje i ljudska prava, „samoniklom“ (*grassroots*) inicijativom koja se u Osijeku, gradu pod direktnim napadom snaga JNA, javila 1992. godine. S jedne strane, ARK je logistički osnažio malu aktivističku grupu izloženu jakim pritiscima, dok je, s druge, osječki centar „legitimirao“ antiratne napore u glavnom gradu. Katarina Kruhonja, suosnivačica Centra, kaže:

...za nas je koji smo se u Osijeku, na crti bojišnice, počeli okupljati radi civilnih mirovnih nastojanja, otkriće da postoji Antiratna kampanja bilo baš ono što nam je trebalo. Nismo se odranije poznavali. Tek kada smo postali svjesni da se rat događa, pojavila se snažna potreba da učinimo nešto za mir. Povelja Antiratne je artikulirala upravo ono što se nama iz neposrednog ratnog iskustva tada činilo životno važnim: mi građani i građanke želimo danas, usred rata, znati što činiti i kako se ponašati, jer će doći vrijeme kad ćemo graditi mir (Kruhonja u Janković i Mokrović, 2011.: 35).

⁶ Tomić-Koludrović (1993.: 855) pokazuje da je program Svaruna sadržavao namjeru da članovi/članice „potiču samoupravni pokret“.

⁷ Proglas je bio rezultat neformalnog sastanka Dražena Nikolića, Vesne Teršelič, Zorana Oštrića i Vladimira Laya.

⁸ Intrevju s autorom, Zagreb, srpanj 2010.

Kampanja se, dakle, uspostavljala kao posrednik među različitim inicijativama koje su, iako „članice“ nacionalne mreže, u međuvremenu stekle organizacijsku nezavisnost. Po riječima jedne aktivistice (Šipak, 2001.: 184):

Ured Antiratne je uvijek bio baza za nove inicijative i nove projekte. [...] Mnogo je projekata proizašlo iz Antiratne kampanje, oni su sada nezavisni, imaju svoje urede i registrirani su. Ured u Zagrebu je tu da omogući financijsku pomoć, prostor, logistiku, umrežavanje s ostalim grupama na NGO sceni, kontakte, da ih u tom smislu podržimo.⁹

Civilno orijentirane organizacije unutar Kampanje multiplicirale su se zbog fizičkih, odnosno strukturnih ograničenja. Kampanja je služila kao poligon za stvaranje i distribuciju znanja, prije nego što bi svaka pojedinačna grupa postala organizacijski sposobna za samostalno funkcioniranje. Navedena aktivistica ukazuje na tenzije među najranijim članovima/članicama Kampanje i podvlači da je njihov broj nadilazio prostorne mogućnosti s kojima su mogli računati. Upravo je zato *strukturno prerastanje* jedan od najvažnijih mehanizama širenja ove antiratne inicijative. Ista aktivistica također tvrdi da su i poslije odvajanja od Kampanje, *spin-off* organizacije „djelovale kao mreža, do dan danas“.

„Multiplikacijski potencijal“ Antiratne kampanje jasnije se uočava u usporedbi s još jednom (ljudskopravnom) organizacijom koja je i u to vrijeme bila aktivna u Hrvatskoj – Hrvatski helsinški odbor (HHO).¹⁰ Odbor je u ožujku 1993. godine osnovala grupa nezavisnih intelektualaca, pravnika i javnih ličnosti, okupljena oko Ivana Zvonimira Čička. Čičak¹¹ je bio jedna od istaknutijih figura pokreta poznatog pod nazivom *Hrvatsko proljeće*, koji je početkom 1970. godine zahtijevao veća prava i autonomiju Hrvatske i hrvatskoga jezika u okviru tadašnje Jugoslavije. Mada je naišao na snažan otpor komunističkog režima koji je smijenio partijske čelnike u Hrvatskoj, uključujući Savku Dabčević Kučar i Mika Tripala, ovaj pokret je „lansirao“ novu generaciju hrvatskih političara (Dražen Budiša, I. Z. Čičak itd.) povezanih s Franjom Tuđmanom. Tijekom 1990-ih, HHO je bio aktivan u sprečavanju deložacija, zalagao se za vladavinu prava i dokumentirao ratne zločine počinjene na hrvatskom teritoriju. S obzirom na generacijske i ideološke razlike, kao i na divergentne aktivističke tradicije iz kojih su dolazili, ARK i HHO nisu znatnije surađivali tijekom ratnih sukoba, iako su imali suštinski iste ciljeve. Nasuprot „rizoidnoj“ Kampanji koja je težila „grananju“ aktivističke mreže, HHO je ostao u dobroj mjeri izolirana organizacija koja nije bitno

⁹ Ovdje spomenuta ideja prostora također je važan element u mehanizmima širenja Antiratne kampanje Hrvatske. Kako kaže jedna aktivistica: „Organizacije su izlazile kad bi dovoljno ojačale i kad bi nam zatrebao prostor...jer nas je bilo previše, Antiratna je imala 50 kvadrata prostora...dakle, čisto fizički...kad bi nas bilo tamo previše, kad bi mogli strukturu uspostaviti, onda smo izlazili...i svi smo djelovali kao mreža, do dan danas...naravno da postoje neke svađe...i tako kao ameba, kako se ameba razmnožava jednostavnom diobom, kad je dovoljno velika, puf, idemo dalje...“. Intervju s autorom, Zagreb, srpanj 2010.

¹⁰ Shematski prikaz onoga što ovdje nazivam „multiplikacijom“ dan je u Janković i Mokrović, 2011.: 132-133.

¹¹ Također sudjelovao u osnivanju prvog jugoslavenskog Helsinškog odbora 1986. godine.

utjecala na širenje civilne „scene“. Kako jedna aktivistica ARK-a kaže:

U usporedbi s HHO-om, Antiratna se pokazala kao puno potentnija organizacija na način da je tijekom 10 godina, koliko je aktivno postojala, bila rasadnik mnoštva inicijativa, grupa od kojih su neke i dan-danas žive, postoje i dobro rade, a neke su se kasnije ugasile... HHO je od početka bio konceptualno zatvoren projekt i u krajnjoj liniji, ipak, samo *branch* Helsinki Watch-a, dok je ARK bio baš prava, autentična *grassroots* inicijativa koja je iznjedrila strašno puno novih organizacija i to upravo zahvaljujući ovom konceptu otvorenosti i mogućnosti da se pojave ljudi, da nešto predlože, da koriste tu logistiku, da iz toga nikne nova organizacija, te vrlo odgovorno i argumentirano tvrdim da je Antiratna neizmerno zaslužna za postavljanje temelja i betoniranje temelja ovoga što je danas kritički angažirano civilno društvo u Hrvatskoj.¹²

Dva mehanizma širenja antiratnih inicijativa koje bismo mogli na osnovu do sada izloženog empirijskog materijala identificirati – *decentralizacija/posredovanje* i *strukturno prerastanje* – ne bi trebalo da „homogeniziraju“ protagoniste/protagonistice ovih akcija. Djelovanje ARK-a kao i prateći procesi grananja aktivističke mreže nisu bili mogući bez ideoloških i ličnih tenzija. I mada je grupa na samom početku postojanja bila mala, bilo je bar nekoliko točaka neslaganja. Po sjećanjima jednog aktivista:

To [ARK] je bio skup ljudi koje je okupila potreba da na neki način reagiraju na jedno potpuno neprihvatljivo i šokantno stanje koje je nastalo početkom rata... i to rata u dvostrukom smislu, da ti netko tvoju zemlju napada, i ti na televiziji vidiš da je selo koje nije ni na 50km od mjesta gdje živiš srušeno sa zemljom, ljudi ubijeni... a drugi šok je bio to da je ono što je s veseljem dočekano kao demokracija, ustvari bila ekipa koja je bila za rat ... da se militantno ponaša prema unutra... ali svako je u tome imao svoj različiti prioritet... nekima je najvažnija bila pomoć žrtvama rata... neki su bili motivirani političkim otporom, zato smo mi jedva dočekali resurse kako bismo pokrenuli *ARKzin*... neki su htjeli formirati oblike alternativne kulture... neki su taj problem unutarnje militarizacije zahvatili kroz angažman za ljudska prava...¹³

Pored različitih motivacija za antiratni angažman, hrvatski aktivisti su se, na samom početku ratnog sukoba, suočili s najvažnijom dilemom: kako uopće konceptualizirati antiratni stav u vojno napadnutoj zemlji. Mnogo energije je utrošeno na artikulaciju finih razlika između prava na (samo)obranu i potrebe da se spriječi militarizacija hrvatskog društva (Bilić, 2011.). Ove interpretativne finese su važne za dinamiku najranijih antiratnih pothvata, ali za razliku od srbijanskih aktivističkih epizoda kojima ću se baviti u nastavku teksta, nisu bile ključne za procese širenja aktivizma u Hrvatskoj. Aktivisti i aktivistice koji/e su napustili/e ARK zbog toga što su smatrali da Kampanja nije bila dovoljno „domoljubna“ bili/e su rijetki/e i nisu se bavili osnivanjem novih politički orijentiranih društvenih skupina.

¹² Intrevju s autorom, Zagreb, srpanj 2010.

¹³ Intrevju s autorom, Zagreb, siječanj 2010.

Srbija

Beogradski Centar za antiratnu akciju je u prosincu 1991. osnovala grupa intelektualaca kao prvu, službeno registriranu antiratnu inicijativu u Srbiji.¹⁴ Centar je nudio pravnu pomoć prigradarateljima savjesti i mladićima koji su odbili vojni poziv, organizirao antiratne demonstracije i koncerte za mir, bilježio slučajeve etnički motiviranih krivičnih djela, skupljao informacije o ratnohuškačkim medijima, upozoravao na kršenja normi međunarodnog prava. Stojan Cerović, poznati novinar tjednika *Vreme*, bio je prvi predsjednik Centra. U jednom od najranijih obraćanja javnosti, objavljenom u beogradskoj *Republici*, osnivači Centra kažu:

Polazeći od prava na život i prava na građansku neposlušnost neodgovornoj vlasti (a neodgovorna je jer brine samo o vlastitim pozicijama, ne poštujući zakone i našu dobrobit) vodit ćemo energičnu borbu protiv sramnoga rata i njegovog razbuktavanja, oslanjajući se na građane i organizacije koji se ratu suprotstavljaju. Ciljevi Centra su sprečavanje rata, širenje antiratne propagande i ublažavanje posljedica tamo gdje se borbe već vode, kao i poticanje težnji da se demilitarizira jugoslavenski prostor.¹⁵

S obzirom na ideološku konfuziju koja je pratila proces raspada Jugoslavije, važniji rascjepi unutar najranijih antiratnih zajednica u Srbiji – koja u to vrijeme službeno nije bila u ratu, niti imala ratna zbivanja na vlastitom teritoriju – ticali su se različitih viđenja uzroka ovog kompleksnog fenomena.

Ja sam bila jedna od osnivačica Centra [za antiratnu akciju], te grupe koja je bila vrlo raznolika. Ona je okupljala uglavnom ljude iz Beograda koji su bili jugoslavenske orijentacije. Mi smo se, međutim, razlikovali po svim suštinskim pitanjima... nije bilo suglasnosti oko toga tko je odgovoran za raspad Jugoslavije... veoma se malo ulazilo u same uzroke rata, ispostavljalo se da moramo biti neutralni, kao da su svi jednako krivi, Milošević, Tuđman, Izetbegović... čak je i međunarodna zajednica istupala s tom pričom, pa je na njoj i napravljen Daytonski sporazum.¹⁶

Centar za antiratnu akciju je, dakle, predstavljao „amalgam“, uglavnom beogradskih, aktivista i aktivistica koji/e se nisu mogli/e složiti oko prirode raspada jugoslavenske federacije. Pokušaji nekih članova/članica Centra da podjednaki „udio“ odgovornosti pripišu predstavnicima svih republičkih političkih elita, naišli su na otpor onih koji nisu željeli relativizirati primarnu odgovornost srbijanskog režima. Zbog toga je i ova aktivistica napustila Centar i osnovala vlastitu organizaciju za ljudska prava 1993. godine.

¹⁴ Osnivači/ce Centra su bili/e: Vesna Pešić, Zorica Trifunović, Sonja Liht, Nebojša Popov, Dejan Janča, Tanja Petovar, Nedeljka Radosavljević, Sonja Biserko i Stojan Cerović.

¹⁵ *Republika* 25-26, 1991.: 11.

¹⁶ Intervju s autorom, Beograd, srpanj, 2010.

Štoviše, već sam spomenuo da jugoslavenski feminizam, koji se počeo intenzivnije razvijati krajem 1970-ih, predstavlja jednu od glavnih „prethodnica“ antiratnih inicijativa. Dok je Antiratna kampanja, ustvari, okupila nekoliko „niti“ ženskog aktivizma u Hrvatskoj,¹⁷ grupa srbijanskih aktivistica bila je nezadovoljna načinom na koji se pitanje rodne ravnopravnosti tretiralo u Centru. Po riječima jedne aktivistice:

Aktivnost u Centru za antiratnu akciju bila je logičan nastavak mog antimilitarističkog opredjeljenja. U Centru su uglavnom radile žene, pa mi se učinilo kao da se zalaganje za mir tiče samo jednog spola, kao da je to dio naše tradicionalne ženske uloge – brige o drugima, tješjenje, skrivanje, pružanje podrške. To je nevidljiv, skriveni, nepriznati ženski rad. Kao feministkinja znam da je to samo produžetak kućnog rada, da ima terapeutsko djelovanje, ali ne transformativni karakter. U meni se počelo kuhati neko nezadovoljstvo, a inače sam sa svim muškarcima iz Centra imala jako dobar odnos (Zajović i sur., 2007.: 16-17).

Cilj beogradskih antiratno orijentiranih feministkinja bio je da svoj stav artikuliraju kao svjesni *politički izbor* i kao namjernu radikalnu kritiku patrijarhalnog poretka koji je, za njih, bio u samom korijenu ratobornog nacionalizma. Centar za antiratnu akciju nije predstavljao odgovarajuće mjesto za takvu političku agendu.

Bilo mi je stalo da pokrenem žensku mirovnu grupu kako ženski rad ne bi bio nevidljiv i nepriznat, jer je to nepravično. Naš angažman za mir nije naša prirodna uloga, nije naša majčinska dužnost, nego politički izbor i kulturno opredjeljenje – da budemo protiv rata, militarista, nacionalista, da im ne dozvolimo da govore u naše ime. Bilo mi je stalo da se u mirovnom pokretu ne ponavljaju, ne reproduciraju neke patrijarhalne uloge podređenosti i nevidljivosti, neravnoteže moći (Zajović i sur., 2007.: 16-17).

Po izlasku iz Centra, feminističke aktivistice su osnovale antipatrijarhalnu, antinacionalističku i antiklerikalnu organizaciju Žene u crnom (ŽUC). Inspirirala ih je prva grupa Žena u crnom koja je nastala u Izraelu 1988. godine. Beogradski ŽUC je svoje prvo stajanje u tišini održao 9. listopada 1991. godine i poslije toga nastavio s redovnim akcijama sve do Daytonskog sporazuma 1995. ŽUC je jedina grupa, nastala iz najranijih antiratnih inicijativa, koja je sačuvala svoj aktivistički karakter, pa i dalje organizira proteste i performanse, obilježava važnije datume i godišnjice i podsjeća javnost u Srbiji na neophodnost „suočavanja“ s kriminalnom prošalošću.

Jedan od glavnih članova Centra tvrdi, pak, da točke razdora među aktivistima i aktivisticama nisu bile interpretativne ili ideološke, već profesionalne prirode. On kaže:

¹⁷ Kako kaže jedna aktivistica iz Hrvatske: “Došla sam u aktivizam kroz feminizam i prijateljice... kad je rat počeo, sve su se pridružile ARK-u... ušle smo u ARK kao već formirana grupa koja je ranije radila na SOS telefonu za žene i djecu žrtve nasilja”. (Intervju s autorom, Zagreb, srpanj 2010.). Oberschall (Oberschall, 1973.: 125) je pokazao da se “mobilizacija (aktivista) ne odvija kroz regrutaciju velikog broja izoliranih individua. Mobilizacija je rezultat regrutacije ‘blokova’ ljudi koji su već organizirani i angažirani”.

Treba naglasiti da smo mi u rat ušli bez ijedne nevladine organizacije i prva koja se pojavila upravo na toj platformi otpora ratu bio je Centar za antiratnu akciju. Mi smo svi izašli iz tog Centra. Kada bi se neke teškoće i problemi pojavili među nama, nije bilo nikakve strukture, niti tradicije koja bi nas potakla da se oko nečega složimo, kako to čine, na primjer, političke partije u parlamentu. Nije bilo mnogo animoziteta, bilo je više nečega što bih nazvao prirodnom podjelom rada, različite organizacije su počele da rade različite stvari. Ne mogu reći da je bilo naglog raspada, iako je, naravno, bilo tenzija...¹⁸

Po riječima ovog aktivista, Centar je bio prva antiratna nevladina organizacija u srbijskom političkom kontekstu koji, sve do njegovog pojavljivanja, nije bio dovoljno upoznat s timoblikom političke aktivnosti. Mada on priznaje da su postojale tenzije među aktivistima i aktivisticama, relativno brza *fragmentacija* Centra pripisuje se „prirodnoj podjeli rada“ više nego nepomirljivim ideološkim preferencijama. Ovakva interpretacija, pored toga što donekle zamagljuje različite ideološke orijentacije aktivista/aktivistica, ukazuje na činjenicu da je Centar osnovala starija generacija političkih protagonista koji su već posjedovali zavidne „količine“ društvenog i simboličkog kapitala. Zato su i mogli vrlo rano dijeliti aktivističku „scenu“, na kojoj „različite organizacije rade različite stvari“, po linijama profesionalne stručnosti, pa tako navodno surađuju umjesto da se takmiče. Ovo se bitno razlikuje od prirode aktivističkog angažmana u Hrvatskoj, gdje su aktivisti/aktivistice bili mlađi, pa je sam antiratni angažman postao polje proizvodnje simboličkog kapitala. I gorespomenuti aktivist je, na osnovu svoje profesionalne reputacije, pokrenuo nevladinu organizaciju za zaštitu i promociju ljudskih prava u Srbiji.

Konačno, zajedno s interpretativnim, ideološkim i profesionalnim razlikama unutar Centra, moj empirijski korpus ukazuje i na važnost liderstva, osobnosti i osobnih tenzija među aktivistima/aktivisticama. Jedan od članova Centra kaže:

Treba imati u vidu da nevladine organizacije obično vode jake ličnosti, a s tim jakim ličnostima nije baš uvijek lako surađivati. Ima i dosta ljubomore, dosta intelektualnog individualizma. To su, također, uglavnom ljudi koji se teško mogu podvrći disciplini, svi su oni morali da podnesu veliki rizik. Kada postoji jedna mala grupa ljudi kojoj se stalno prijeti i koja je stalno napadana, onda ti ljudi počinju da grizu jedni druge. Tako nešto se počelo pojavljivati na individualnoj razini, a onda se nešto dobro počelo događati. Naime, sve se više i više nevladinih organizacija počelo pojavljivati izvan Beograda, naročito s većim priljevom novca iz stranih fondacija...¹⁹

Ovaj odlomak pokazuje da su aktivističku „jezgru“ beogradskog Centra činile „jake osobnosti“ koje su se teško navikavale na nehijerarhijske aktivističke strukture. Najraniji protagonisti su bili „stalno napadani“, pa ih je napor da djeluju u teškim

¹⁸ Intervju s autorom, Beograd, srpanj 2010.

¹⁹ Intervju s autorom, Beograd, srpanj 2010.

uvjetima ponekad okretao jedne protiv drugih. Ovo je u bliskoj vezi s „dubljim“ matricama srbijanskog (van)institucionalnog političkog života koje prednost daju snažnim liderskim figurama nauštrb horizontalnog političkog organiziranja. Po riječima jednog aktivista:

Najvažniji aspekt našeg rada bile su veze i odnosi koje smo uspostavljali s pojedincima i grupama s „neprijateljske strane“. Odbijajući da prihvatimo podjele, govor mržnje i propagandu, kao i izolaciju koja dolazi kroz neznanje, borili smo se da uvijek budemo otvoreni za priče i mišljenja „drugog“ [...] Miloševićev režim je konačno pao zbog raspada njegove strukture, zajedničkog napora opozicije i međunarodnog pritiska. Za nas, nenasilne civilne aktiviste, ova je promjena otvorila mnogo novih perspektiva za društveni angažman. Ali je, također, donijela nove izazove i pokrenula stare sumnje. Glavni fokus našeg djelovanja, Milošević, nestao je, ostavljajući za sobom manje vidljive, ali skoro nepromijenjene, strukture i mentalne sklopove koji su ga tako dugo održavali na vlasti. Postavlja se, zato, pitanje, koliko smo promijenili postojeće društvene matrice i odnose. Da li smo bili sposobni da iskoristimo moć koju smo pronašli u sebi i u svojim grupama kako bismo osnažili druge i utjecali na važne političke odluke i na – što je još važnije – naš svakodnevni život? Ili smo, pak, potrošili svoju novopronađenu moć samo na sebe? (Aleksov, 2001., *online*)

Imajući ovo u vidu, antiratne organizacije koje su početkom 1990-ih godina počele djelovati u Beogradu ne bi trebalo obavezno vidjeti kao „bogatstvo“ beogradske aktivističke scene. One, ustvari, upućuju na ideološke i osobne razdore koji su blisko povezani s pitanjima transformacijskog potencijala i smisla antiratnog angažmana. Šušak tvrdi da čitav niz inicijativa u kojima su se pojavljivale različite beogradske aktivističke grupe „maskira“ njihovu lošu komunikaciju. Ova autorica pokazuje da su aktivisti i aktivistice ponekad slabili vlastitu političku moć udvostručavanjem grupa i akcija. Tako je, primjerice, GAMA – Građanska akcija za mir, koju je vodio filozof Miladin Životić, postojala paralelno s Centrom za antiratnu akciju, iako su obje organizacije imale potpuno isti cilj. Čak su i svoje prezentacije za vrijeme Beogradskog antiratnog maratona – seriji antiratnih okupljanja u kazalištu „Duško Radović“ – organizirale u isto vrijeme.

DISKUSIJA

Ovaj članak se temelji na dubinskim intervjuima s antiratnim aktivistima/aktivisticama u Srbiji i Hrvatskoj i započinje ispitivanje složenih procesa odgovornih za širenje antiratnih inicijativa u toku posljednje decenije prošlog stoljeća. Mada su ovi fenomeni ostali u velikoj mjeri zapostavljeni u regionalnoj sociologiji, McAdam i suradnici su nedavno posvetili posebnu pažnju načinima na koje se mijenja opseg političke mobilizacije.²⁰ Oni koriste pojam difuzija (*diffusion*) kako bi označili jedan

²⁰ Nezadovoljni postojećim teorijskim postavkama posvećenim načinima kolektivnog vanin-

od najvažnijih mehanizama širenja društvenih inicijativa koji je „praktično istoznačan s pojmom protestnog ciklusa“ i predstavlja transfer informacija duž postojećih linija komunikacije u okviru jedne aktivističke grupe (McAdam et al., 2004.: 68). Pored difuzije, autori uvode i pojam posredništva (*brokerage*) koji definiraju kao mehanizam odgovoran za povezivanje protestnih aktera, odnosno aktivističkih grupa. Do ovog povezivanja dolazi na osnovu spoznaje o sličnosti (*attribution of similarity*), odnosno na osnovu identifikacije istovjetnosti političkih ciljeva koja omogućava (barem privremenu) zajedničku akciju većeg broja autonomnih aktivističkih aktera. Spoznaja o sličnosti je brža i efikasnija u onim slučajevima u kojima najraniji akteri ulažu napor da svoje zahtjeve i identitete artikuliraju tako da se s njima može identificirati širi sloj grupa i pojedinaca.

Aktivističke epizode se obično javljaju ispod praga društvene vidljivosti „osjetljivosti“ državnog aparata prije nego što poprime oblik javnog suprotstavljanja političkoj moći. (Post)jugoslavenski antiratni protestni ciklus (*protest cycle*) 1990-ih treba smjestiti u širu društveno-političku ravan posebno obilježenu uvođenjem stranačkog pluralizma i prvim višestranačkim izborima koji su se u Jugoslaviji održali početkom 1990-ih godina. Mapiranje mehanizama difuzije, odnosno širenja antiratnih pothvata, nemoguće je bez napora da se razumije društveno-politička klima koju je karakterizirala neujednačena trans-republička distribucija političke i vojne moći.

Empirijski korpus koji je ovdje analiziran upućuje na zaključak da su se mehanizmi odgovorni za unutarnju dinamiku inicijalnih aktivističkih grupa kombinirali na različite načine, pa su i rezultirali drugačijim razvojnim putanjama antiratnih pothvata. S jedne

stitucionalnog organiziranja, McAdam, Tarrow i Tilly (McAdam et al., 2004.) predlažu novu istraživačku agendu u svojoj knjizi *Dinamika suprotstavljanja*. Ovaj ambiciozni teorijski pothvat redefinira dosadašnje studije aktivizma tako što uočava sličnosti aktivističkih strategija u kako geografski tako i historijski udaljenim epizodama političkog sukobljavanja (Johnston, 2006.). Autori polaze od teze da tradicionalna podjela društvenih znanosti na izolirana područja sa specifičnim vokabularima – kakva su sociologija društvenih pokreta, politologija, studije nacionalizma, regionalne studije rata ili revolucija – zamagljuje čitav niz strukturnih afiniteta koji postoje između ovih naizgled različitih fenomena. Autori, međutim, inzistiraju na tvrdnji da sve epizode političkog organiziranja nisu identične i da se ne mogu podvesti pod jedan univerzalni teorijski model koji bi objasnio njihovo funkcioniranje. Ključni argument nije da postoje zakonitosti vaninstitucionalnih kolektivnih pothvata koje bi bile validne u različitim kulturama i istorijskim periodima. Njihov teorijski model počiva na stavu da ispitivanje različitih formi opozicijskog političkog angažmana vodi identifikaciji rasprostranjenih mehanizama koji, iako vrlo slični, proizvode bitno drugačije političke efekte u različitim kulturnim, historijskim i geografskim kontekstima. Mada zasnovano na ograničenom broju ponavljajućih društvenih mehanizama, političko se delovanje razvija u smjerovima određenim kulturološkim specifičnostima svakog političkog okruženja. U skladu s ovom postavkom, McAdam i suradnici prave gorespomenuti terminološki otklon od pojma društveni pokreti ka konotativno širem pojmu političkog suprotstavljanja [*contention*]. Društveni pokreti su, dakle, samo jedno polje na kojemu se kombiniraju ponavljajući mehanizmi koji dovode do društvenih fenomena okrenutih protiv oficijelnih struktura političke moći. Također, političko suprotstavljanje može biti pogodniji pojam za proučavanje (post)jugoslavenskog antiratnog aktivizma i zato što uporaba sintagme društveni pokret asocira na masovno sudjelovanje koje, pak, nije karakteriziralo većinu (post)jugoslavenskih antiratnih pothvata.

strane, Antiratna kampanja Hrvatske je djelovala kao uspješan *posrednik*, potičući i podržavajući antiratne inicijative širom zemlje. Posredništvo je, dakle, predstavljalo primarni mehanizam povećanja opsega antiratnog organiziranja i vodilo je relativno brzoj *multiplikaciji* civilnih organizacija. Na drugoj strani, srbijanski antiratni aktivizam, koji se odvijao u sasvim drugačijem društveno-političkom kontekstu, bio je karakteriziran ideološkim, profesionalnim i osobnim podjelama (od kojih su neke, naravno, postojale i u hrvatskom slučaju), pa je vodio stalnoj *fragmentaciji* aktivističkih grupa. Nije postojala nijedna organizacija koja bi mogla uspostaviti čvršće veze između antiratnih aktera i na taj način podržati njihov rad i razvoj.

Moji nalazi su u suglasnosti s tvrdnjom McAdama i suradnika da, iako difuzija i posredništvo djeluju u istom društvenom pokretu, ovi mehanizmi proizvode bitno različite efekte širenja aktivizma. Kada je difuzija dominantni mehanizam povećanja opsega aktivističkog djelovanja, kakav je slučaj s Centrom za antiratnu akciju, širenje inicijativa može biti brzo, ali ostaje u geografskom smislu ograničeno i, na duge staze, slabi aktivistički angažman. Ovo stoga što putanje difuzije ostaju unutar postojećih lokalnih, institucionalnih i grupnih granica koje uokviruju, manje ili više jaku, mrežu društvenih aktera vjerojatno formiranu i prije početka protestnog ciklusa. Nasuprot tome, posredništvo presijeca ranije uspostavljene društvene linije i povezuje različite forme kolektivnog organiziranja u zajedničku akciju. Zato je geografski opseg ovog mehanizma širi, a i veća je vjerojatnost da će generirati nove oblike aktivističkog identiteta.

Razlike u analiziranim mehanizmima širenja antiratnih inicijativa u Srbiji i Hrvatskoj mogu se objasniti nizom međusobno povezanih činilaca. Aktivistice i aktivisti Centra za antiratnu akciju su bile/i, u principu, starije/i od njihovih zagrebačkih kolegica i kolega. Također, pozivali su se na disidentsku tradiciju koja se u federalnoj prijestolnici razvijala još od 1950-ih godina prošlog stoljeća (Dragović-Soso, 2002.). Kroz hrabar politički angažman u jednopartijskoj državi, ovi su aktivisti i aktivistice uspjeli akumulirati značajnu količinu društvenog i simboličkog kapitala koja im je osigurala – ponekad statistički marginalne – ali politički ipak relevantne društvene pozicije. Tenzija koja postoji između Zagreba i Beograda u kontekstu studentskih protesta 1968. godine kritička je generacijska razvodnica (bifurkacija) čiji će se značaj za prirodu antiratnog aktivističkog organiziranja pokazati početkom 1990-ih godina. Mnogi beogradski antiratni aktivisti/aktivistice ušli su u politički angažman u toku protesta 1968. godine kojima se pokušala legitimirati jugoslavenska socijalistička ideologija kroz kritiku „s lijeva“ (Kuljić, 2009.; Popov, 1989.). S druge strane, zagrebački antiratni aktivisti/aktivistice predstavljaju post-'68-ašku generaciju koja je odrasla u klimi popuštajućih političkih pritisaka režima i bila orijentirana k sasvim drugačijem nizu (post-materijalnih i post-nacionalnih) društvenih vrijednosti.

Slična logika se može primijeniti i na unutar-hrvatsku dinamiku civilnog organiziranja obilježenu nacionalistički obojenim studentskim protestom 1971. godine, poznatim pod nazivom Hrvatsko proljeće. Jedan dio istaknutih sudionika u ovom događaju, predvođen Ivanom Zvonimirom Čičkom, okupio se u Hrvatskom helsinškom odboru koji, iako je radio na obrani i zaštiti ljudskih prava tijekom jugoslavenskih ratova, nije bio ni ideološki ni generacijski blizak Antiratnoj kampanji Hrvatske. U

tom smislu, Odbor je i ostao prilično hermetična institucija koja nije bitnosudjelovala u generiranju i osnaživanju danas postojeće hrvatske civilne scene.

Aktivisti/aktivistice koji su osnovali Antiratnu kampanju Hrvatske bili su inspirirani novim društvenim pokretima, pitanjima zaštite okoliša i slovenskom alternativnom kulturom. S obzirom na njihovo zanimanje za horizontalne (nehijerarhijske) oblike političkog organiziranja, najraniji sudionici u antiratnim inicijativama ostali su, u principu, udaljeni od centara političke moći za razliku od njihovih beogradskih kolega/kolegica od kojih su mnogi zauzeli pozicije bliske srbijanskoj vladi poslije promjena 5. listopada 2000. godine (Tabela 1).

Međutim, bez obzira na posebnosti inter- odnosno intra-grupne dinamike inicijalnih antiratnih pothvata u Srbiji i Hrvatskoj, obje su organizacije kojima se ovdje bavim proizvele jedan oblik privremene meta-platfome, omogućivši približavanje većeg broja različitih identiteta koji su se vremenom „izoštravali“ i poprimali ili gubili političku relevantnost. Mnoštvo takvih dinamičnih identitetskih artikulacija na jednom mjestu bilo je moguće zbog kolektivne/aktivističke svijesti o ugroženosti različitosti kao političke vrijednosti. Zajedno s „tradicionalno marginalnim“ grupama (feministkinje, anarhisti, homoseksualci, aktivisti za zaštitu okoliša), antiratni pokreti u Srbiji i Hrvatskoj, uključivali su mnogo predstavnika nacionalnih manjina kojima je bilo sasvim neprihvatljivo rasprostranjeno i od strane države poticano inzistiranje na jednodimenzionalnom nacionalnom identitetu.

Tabela 1. Idealtipske karakteristike antiratnog angažmana u Srbiji i Hrvatskoj

	Srbija	Hrvatska
Struktura	Više hijerarhijska (liderska)	Više horizontalna
Udaljenost od službenih političkih centara	Manja	Veća
Jugoslavenska orijentacija	Više pro-jugoslavenski	Više anti/a-nacionalni
Uzroci raspada jugoslavenske federacije	Bitne interpretativne razlike	Više interpretativne suglasnosti
Dominantni mehanizam širenja aktivizma	Difuzija Fragmentacija	Posredništvo Multiplikacija
Aktivistička tradicija	Disidenti 1968.	Novi društveni pokreti
Starost	Stariji aktivisti	Mlađi aktivisti
Lokacija	Beograd	Zagreb (blizina slovenske alternativne scene)
Reputacija	Već postojeći društveni i simbolički kapital	Proizvodnja društvenog i simboličkog kapitala

Iako je široko zasnovan kolektivni identitet, kao skup zajedničkih političkih vrijednosti koje su od posebne važnosti za aktivistice i aktiviste, element koji razlikuje društveni pokret od drugih društvenih aktera, to svakako ne bi trebalo značiti da su članice/članovi neke kolektivne inicijative ideološki homogeni. Kolektivna aktivistička platforma najčešće se pojavljuje kao jedna vrsta najmanjeg zajedničkog nazivnika koji je rezultat privremene i labilne ravnoteže među različitim intra-grupnim orijentacijama. Međutim, kada se kolektivni pothvati s političkim ciljevima odvijaju u društveno nestabilnim sredinama u kojima aktivisti/aktivistice preuzimaju ozbiljan rizik, određene ideološke interpretacije unutar grupe mogu postati nekompatibilne. U tom smislu, slučaj najranijih antiratnih inicijativa u Srbiji 1990-ih pokazuje da su McAdam i suradnici donekle preneglasili važnost spoznaje o sličnosti među kolektivnim akterima. Koncentrirajući se uglavnom na aktivističke epizode koje su zaista uspjele mobilizirati značajniji dio populacije, autori su pretpostavili da mehanizmima odgovornim za povećanje opsega aktivističkog angažmana prethodi *spoznaja o sličnosti* tj. da su aktivisti/aktivistice svjesni dovoljno visokog nivoa ideološke istovjetnosti koja im omogućava zajedničku političku akciju.

Moj empirijski materijal pokazuje da je spoznaja o sličnosti postojala među hrvatskim aktivisticama/aktivistima koji su prepoznali agresivno-ekspanzionistički karakter ratova za jugoslavensko naslijeđe kako u smislu odgovornosti Srbije, tako i u smislu sudjelovanja Hrvatske u ratu u Bosni i Hercegovini. Potrebno je, međutim, uvesti i pojam spoznaje o različitosti koji bi bio relevantan za multiplikacije i fragmentacije na srbijanskoj aktivističkoj sceni. *Spoznajom o različitosti* nazivam društveni mehanizam koji onemogućava civilne aktere da artikuliraju ideološke i profesionalne ciljeve i identitete na način koji bi nadišao unutarnje tenzije. Kada interpretativni narativi postanu nepomirljivi, akteri shvaćaju da cilj njihovog aktivističkog djelovanja ne može biti ostvaren u okviru postojeće strukture, već da se ono mora nastaviti u novim organizacijskim oblicima (kakav je ovdje npr. slučaj s beogradskom aktivističkom grupom Žene u crnom).

Konačno, u ovom članku sam se bavio samo primarnim procesom širenja antiratnih inicijativa, odnosno fragmentacijama i multiplikacijama najranijih antiratnih pothvata. Međutim, difuzija i posredništvo ne završavaju u ovoj fazi, već se nastavljaju u novim političkim okolnostima i socijalno-ekonomskim uvjetima. Bilo bi, zato, relevantno ispitati mehanizme aktivističkog pregrupiranja (sekundarni procesi širenja) i polarizacije u poslijeratnom razdoblju koje karakteriziraju kako manji financijski utjecaj iz inozemstva, tako i sve izraženiji pritisci profesionalizacije.

Također, bilo bi značajno ispitati da li inicijatori protestnog ciklusa i njihovi „direktni“ sljedbenici ostaju akteri s najvećom moći cijelom dužinom njegovog trajanja, bez obzira na to što ne moraju obavezno zadržati isti organizacijski oblik. Smisleno je pretpostaviti da grupe koje se javljaju u kasnijim fazama protestnog ciklusa (kao posljedica jedne ili druge vrste ovdje analiziranih procesa širenja) imaju manji politički utjecaj, kako u samom aktivističkom polju, tako i u odnosu na državni aparat. Najranije inicijative (*early risers*) akumuliraju više iskustva, mobiliziraju veći broj ljudi i stvaraju druge oblike simboličkog i financijskog kapitala koji im osigurava veću legitimnost u vršenju pritiska na državu, ali i na širu društvenu zajednicu (Vetta,

2009.). Na taj način „inicijatori“ često monopoliziraju određene sfere aktivističko-profesionalne djelatnosti i uspostavljaju se kao „neupitni“ lideri koje je teško kritizirati „iznutra“, odnosno iz samog aktivističkog jezgra. Jedan pripadnik mlađe generacije zaštitnika ljudskih prava u Srbiji je nedavno napisao (Popović, 2011.):

Uz iskreno poštovanje i priznanje ranama iz prošlosti i hrabrosti kakvu je malo tko pokazao, vjerujem da je došlo vrijeme da razbijemo zavjet šutnje. [...] Nema sumnje da i mi, mlađi borci za ljudska prava, snosimo ogroman dio odgovornosti. Prihvatili smo pravila igre bez otpora i nismo uspeli mnogo toga da promijenimo. [...] Danas su na sceni moćni klanovi koji kontroliraju pojedine oblasti ljudskih prava. Uspostavljeni su monopoli, stavljene šape na donatore, svuda se pronalaze teorije zavjera i nekakvi „tabori“. Postoje projekti koju su nedodirljivi, o kojima mediji bliski sektoru nikada neće kritički pisati iz najboljih namjera. [...] A u kuloarima ćemo o mobingu, diktatorskom ponašanju, vrijeđanju ljudi, neprofesionalnom ponašanju, crnim listama „neprijateljskih organizacija“ koje se dostavljaju donatorima? Ne pomaže tu otvaranje pitanja unutar sektora ili „tabora“ – nakon svakog ukazivanja na goruće probleme slijedi unutarnja inkvizicija koja će vas sasjeci bez milosti i ugušiti svaku konstruktivnu kritiku.

Iako nije lako empirijski „uhvatiti“ unutargrupne tenzije na regionalnoj civilnoj sceni koje su često samo refleksija matrica moći protiv kojih je uperen aktivistički angažman, moguće je veću pažnju posvetiti inicijativama koje se artikuliraju u kritičkom odnosu prema čvrsto postavljenim predstavnicima „civilnog društva“.

LITERATURA:

- Aleksov, Bojan (2001.). "Resisting the War in Yugoslavia: Thoughts on Empowerment and Disillusionment". Dostupno na wri-irg.org/nonviolence/nvse09-en.htm (26.12.2012).
- Bilić, Bojan (2011a). „Opiranje zlu: jedno sociološko promišljanje (post) jugoslovenskog antiratnog angažmana“. *Republika* 520-521:13-22.
- Bilić, Bojan (2011b). Hod po tankoj žici: Artikuliranje antiratnog angažmana u Hrvatskoj ranih 1990-ih godina. U V. Janković and N. Mokrović (ur.), *Antiratna kampanja Hrvatske 1991-2011: Neispričana povijest*. Zagreb: Documenta, 212-228.
- Bilić, Bojan (2012.). *We Were Gasping for Air: (Post-)Yugoslav Anti-War Activism and Its Legacy*. Baden-Baden: Nomos.
- Blagojević, Marina (1998.) *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih* Belgrade: Centar za ženske studije.
- Bonfiglioli, Chiara (2008.) *Belgrade 1978: Remembering the conference Drug-ca žena Žensko pitanje – novi pristup?* Dostupno na igitur-archive.library.uu.nl/.../UUindex.html (20. 12. 2009.).

- Dević, Ana (1997.) "Anti-War Initiatives and the Un-Making of Civic Identities in the Former Yugoslav Republics". *Journal of Historical Sociology* 10: 127-156.
- Dragović-Soso, Jasna (2002.) *Saviours of the Nation: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: Hurst & Company.
- Dvornik, Srđan (2009.) *Akteri bez društva*. Zagreb: Fraktura i Heinrich Boell Stiftung.
- Fridman, Orli (2011.) "'It was like fighting our own people': anti-war activism in Serbia during the 1990s". *Nationalities Papers* 39: 507-522.
- Gagnon, Valčre P. Jr. (2004.) *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. Ithaca i London: Cornell University Press.
- Haraway, Donna (1988.) "Situated Knowledges". *Feminist Studies* 14, 3: 575-599.
- Janković, Vesna and Nikola Mokrović (ur.) (2011.) *Antiratna kampanja 1991-2011 Neispričana povijest*. Zagreb: Documenta.
- Kuljić, Todor (2009.) *Sociologija generacija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Malavrazić, Đorđe (2008.) *Šezdeset osma – lične istorije. 80 svedočenja*. Beograd: RDU RTS.
- McAdam, Doug, Sid Tarrow, & Charles Tilly (2004.) *Dynamics of Contention*. Cambridge: Cambridge Universtiy Press.
- McAdam, Doug (1995.) "Initiator" and "Spin-Off" Movements: Diffusion Processes in Protest Cycle. U: Mark Traugott (ur.): *Repertoires and Cycles of Collective Action*. Durham and London: Duke UP.
- Melucci, Alberto (1992.) "Frontier land: Collective action between actors and systems". U: Mario Diani i Ron Eyerman *Studying Collective Action*. London: Sage, str. 238-258.
- Oberschall, Anthony (1973.) *Social Conflict and Social Movements*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Oštrić, Zoran (1992.) „Ekološki pokreti u Jugoslaviji: Građa za proučavanje razdoblja 1971-1991“. *Socijalna ekologija* 1: 83-104.
- Pešić, Vesna (1992.) „Jugoslovenska ratna kriza i mirovni pokret“. *Sociološki pregled* 26:57-67.
- Popov, Nebojša (1989.) *Contra fatum: Slučaj profesora Filozofskog fakulteta u Beogradu, 1968-1988*. Beograd: Mladost.
- Popović, Dragan (2011.) „Filozofija NVO palanke,“ *Danas*, 6 jul. Dostupno na www.danas.rs/danasrs/dijalog/filozofija_nvo_palanke46html?news_id=218877 (18. 04. 2012.).
- Stubbs, Paul. (2010.) "Grassroots peacebuilding in the post-Yugoslav space: trajectories, limits and lessons". U: Goran Božičević (ur.): *U dosluhu i neposluhu*. Grožnjan: Miramida centar, str. 16-17.
- Šipak, Natali (2001.) „Civilne inicijative – tko smo?“ U: Biljana Kašić et al. (ur.): *Aktivistkinje: kako 'opismeniti' teoriju*. Zagreb: Centar za ženske studije, 184
- Šušak, Bojana (1996.) "An alternative to war". U: Nebojša Popov (ur.): *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis*. Budimpešta: Central European University Press, str. 479-508.

- Tarrow, Sid (1998.) *Power in Movement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tomić, Đorđe – Petar Atanacković (ur.) (2009.) *Društvo u pokretu: novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968 do danas*. Novi Sad: Cenzura.
- Vetta, Theodora (2009.) "'Democracy building' in Serbia: The NGO Effect". *Southeastern Europe* 33: 26-47.
- Zajović, Staša i sur. (1993.) *Žene za mir*. Beograd: Žene u crnom.
- Zajović, Staša i sur. (2007.) *Žene za mir*. Beograd: Žene u crnom.

BETWEEN FRAGMENTING AND MULTIPLYING: EXPANSION OF SERBIAN AND CROATIAN ANTI-WAR INITIATIVES

Bojan Bilić

Summary

This paper follows the almost contemporaneous emergence of the two primary anti-war initiatives in Belgrade and Zagreb to explore how they acted as hotbeds from which permanent human rights organisations appeared in the newly created nation-states. Drawing mostly upon in-depth interviews with the anti-war activists from Serbia and Croatia, I argue that the dominant patterns of protest expansion in these two countries were different. While cooperations and tensions existed among the anti-war groups in both cases, the *Anti-War Campaign of Croatia* acted as a broker leading towards a *multiplication* of civic initiatives. On the other hand, the *Belgrade Centre for Anti-War Action* was characterised by ideological, professional and personal divisions which caused a rapid *fragmentation* of anti-war undertakings. This paper outlines the main reasons for such expansion patterns (scale shift) and discusses them in the light of recent theoretical advances in political contention studies.

Keywords: anti-war initiatives, Croatia, Serbia, fragmentation, multiplication